

УДК 398.47-044.922(477)"2014-2024"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.06.1678>

БОЙОВІ ВІДЬМИ І ВОЙОВНИЧІ МОТАНКИ: НОВІ СМИСЛИ СТАРИХ ТРАДИЦІЙ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Оксана КІСЬ

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-8656-9374>

докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця, завідувачка,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
пр. Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: oksanakis55@gmail.com

Простежуються трансформації суспільних уявлень про відьму та ставлення до магічних практик в українському суспільстві в контексті сучасної війни. *Географічно* дослідження охоплює інформаційні матеріали та артефакти, які виникли та циркулюють головно серед громадян України і в межах території України. *Джерелами* для аналізу є різноманітні матеріали (твори візуального мистецтва, інтернет-меми, авторська поезія, музичні відео, художні фільми, дизайн одягу та вироби самодіяльних майстринь), які репрезентують сучасні уявлення про відьму та відьмацтво, пов'язані з ними публікації в ЗМІ та соціальних мережах, а також особисті свідчення жінок, які прийняли ідентичність «бойової відьми».

На основі перехресного аналізу візуальних і текстових матеріалів показані зміни сприйняття відьмацтва як явища від переважно негативного (у традиційній українській культурі) до переважно позитивного (у сучасному публічному дискурсі). *Часові рамки* дослідження стосуються періоду російсько-української війни 2014—2024 рр., з особливою увагою до періоду повномасштабної агресії від 24 лютого 2022 р. і дотепер.

Дослідження показує, що в сучасному публічному дискурсі сформувався сприйняття відьмацтва як специфічно жіночого ресурсу, що його українські жінки можуть використати як захист для своїх чи зброю проти ворога. Популярність образу «бойової відьми» та чарівних «мотанок» є проявом активованого війною магічного мислення, що є для жінок та суспільства загалом додатковим чинником емоційної стійкості.

Ключові слова: бойові відьми, мотанка, магічне мислення, російсько-українська війна, традиція.

Oksana KIS

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-8656-9374>

Ph.D. in History/Ethnology, Senior Scholar,
Institute of Ethnology, National Academy of Sciences
of Ukraine,

Head of the Department of Social Anthropology,
15, Svobody ave., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: oksanakis55@gmail.com

COMBAT WITCHES AND MILITANT MOTANKAS: NEW MEANING OF OLD TRADITIONS IN THE CONTEXT OF RUSSO-UKRAINIAN WAR

The article traces the transformation of public perceptions of the witch and attitudes toward magical practices in Ukrainian society in the context of the current war.

The geographical scope of the study covers source materials and artifacts that originated and circulate mainly among Ukrainian citizens and within the territory of Ukraine.

The analysis includes various sources (visual art, internet memes, poetry, music videos, feature films, clothing design, and handicrafts) that represent contemporary ideas about witches and witchcraft, related publications in conventional media and social media, and personal testimonies of women who have adopted the identity of a «combat witch».

Based on a cross-analysis of visual and textual materials, the article shows a change in the public perception of witchcraft as a phenomenon from a predominantly negative (in traditional Ukrainian culture) to a predominantly positive (in contemporary public discourse).

The timeframe of the study covers the period of the Russian-Ukrainian war of 2014—2024, with special attention to the period of full-scale aggression from February 24, 2022 to the present.

The study shows that in the present-day public discourse, witchcraft is perceived as a specifically female resource that Ukrainian women can use as a defense for their families or a weapon against the enemy.

The author claims that the growing popularity of the image of a «combat witch» and magical «motanka» is a manifestation of magical thinking activated by the war, serving as an additional resource of emotional stability for women and society as a whole.

Keywords: combat witch, motanka, magic thinking, russo-Ukrainian war, tradition.

Вступ. Російсько-українська війна суттєво вплинула на гендерну динаміку в українському суспільстві, спонукавши десятки тисяч жінок стати до лав ЗСУ, Національної гвардії та інших сил оборони і взяти безпосередню участь у збройній відсічі агресору. Водночас мільйони українок не менш дієво включилися у загальнонаціональні зусилля із захисту України через пов'язані з військом волонтерські ініціативи. Ці процеси прискорили ревізію панивних уявлень про жіноцтво та нормалізацію образу «войовничої жінки» як частини нормативної жіночності [1]. Обґрунтовуючи своє право та спроможність бути повноцінними учасницями цієї екзистенційної битви, українки звертаються до української історичної спадщини (досвіду жінок-воїнів та політичних лідерок минулого), а також шукають легітимації унікального жіночого потенціалу для захисту батьківщини в тих українських народних традиціях, які можна розглядати як сфери унікальної жіночої компетентності та сили. Стрімке зростання популярності образу «бойової відьми» в суспільному дискурсі і, зокрема, серед військовослужбовиць, бойових медичкинь і волонтерок, знайшло своє відображення не лише у поп-культурі та соціальних мережах, а й у візуальному мистецтві, кіно, сучасній літературі, відтак проклавши собі шлях на ринок товарів повсякденного вжитку та сувенірної продукції.

Метою цієї статті є простежити трансформації традиційних уявлень про відьму та ставлення до магичних практик в українському суспільстві в контексті сучасної війни, на основі аналізу візуальних і текстових матеріалів, доступних у мережі Інтернет. *Географічно* дослідження охоплює тексти, зображення, музичні твори, фільми та інші артефакти, які виникли та циркулюють головно серед громадян України і в межах території України. *Джерелами* для аналізу стали твори візуального мистецтва, мемуари, авторські вірші, музичні відео, художні фільми, комерційні виробы та виробы самодіяльних майстринь, які репрезентують сучасні уявлення про відьму та відьмацтво, а також пов'язані з ними публікації з ЗМІ. *Часові рамки* дослідження стосуються періоду російсько-української війни 2014—2024 рр., з особливою увагою до періоду повномасштабної агресії від 24 лютого 2022 року.

У фольклорно-етнографічних студіях традиційної української культури про відьму чимало писали

в контексті народної демонології, зокрема й сучасні дослідники та дослідниці В. Галайчук, А. Кривенко, С. Ягело [2; 3; 4], тоді як соціальний статус жінки-відьми у селянській громаді привернув значно менше уваги вчених [5]. Попри безпрецедентну популярність образу «бойової відьми» і насиченість інформаційного простору різноманітними матеріалами для його вивчення, на сьогодні було лише дві спроби проаналізувати це явище [6; 7]. В обох випадках авторки представили доволі поверхневий і вузький погляд на цей складний феномен, обмежившись головню викладом фактів.

У цій статті, натомість, запропоновано комплексний перехресний аналіз різноманітних джерел (в тому числі — унікальних особистих свідчень бойових медичкинь, ветеранок і волонтерок, які прийняли ідентичність «бойової відьми»), щоб простежити трансформації образу відьми та уявлень про чаклунство у публічному дискурсі сучасної України під впливом обставин російсько-української війни. В контексті новітніх уявлень про жіночі магичні здібності помітне місце посідають також саморобні антропоморфні ляльки (які звично називають мотанками), що набули нових функцій та амбівалентних смислів під час війни. Їх аналізові приділено окрему увагу.

Методологія розвідки ґрунтується на загальнонаукових методологічних принципах та основних вимогах, які ставляться до праць історико-етнологічного спрямування.

Основна частина. Відьма в традиційній українській культурі

В українській традиції відьма — не лише один з найцікавіших та найсуперечливіших персонажів міфології, а й категорія соціальна. Вона посідає специфічний статус у соціальній структурі селянської громади, має конкретні соціальні характеристики, та підлягає певним, усталеним соціонормативною культурою, регламентам взаємодії з соціальним оточенням [5, с. 237—248]. На відміну від більшості міфологічних персонажів (як, наприклад, русалки, чорти тощо), відьма не є істотою суто демонічною. Її двоїста природа визначає її одночасну причетність до двох світів: людського (вона — реальна особа, мешканка села) та потойбічного (вона ж — знаряддя і агент деструктивних, лиходійних сил потойбічного світу). За народними уявленнями, провадячи

подвійне життя у двох цих вимірах, відьма чергує та поєднує дві свої ролі.

Демонічна іпостась відьми привернула увагу народознавців другої половини ХІХ ст., які зібрали величезний масив етнографічних та фольклорних матеріалів для реконструкції багатогранного народного образу відьми. З тих часів опубліковано численні розвідки щодо генези та побутування вірувань про відьму (народне бачення причин появи відьом, головні сфери їхньої активності, запобігання їх впливові та форми покарань за завдану чарами шкоду) та особливості цього образу в українській традиції (особливі прикмети, способи виявлення та знешкодження відьом). На переконання сучасного дослідника української демонології Володимира Галайчука, «Згідно з уявленнями українців, *відьма* — це жінка, яка завдяки надзвичайним здібностям шкодить людям (...) Відьом, на відміну від інших «непростих», які нібито можуть робити і зло, і добро, уже принаймні в ХІХ ст. сприймали тільки негативно» [2, с. 345].

Хоча поняття *відьма* має сильні негативні конотації, та етимологія і первісний сенс цього слова пов'язані зі словом *відати* — тобто *знати* [8, с. 396]. Отже, вживаючи термін *відьма*, українці могли мати на увазі доволі широке коло осіб (чарівників, знахарів, шептух, ворожок, цілителів, почасти баб-повитух та інших), чия щоденна діяльність передбачає і певні раціональні знання (фітотерапія, акушерство), і заняття магією і мантикою, тобто будь-кого, хто володіє певними надзвичайними (езотеричними та доказовими) знаннями, недоступними іншим селянам, виконує таємні ритуали, лікує травами, ворожить про долю чи в інший спосіб впливає на здоров'я, добробут, стосунки оточуючих. Свого часу К. Грушевська дійшла такого висновку: «Українське відьмарство уявляється нам дуже мало спеціалізованою професією. Відьми в народних повір'ях не дуже різняться від чарівників і знахарів — не становлять виразної антитези до так би сказати цивільної суспільності. Се торкається і їх громадського стану, і їх діяльності. Маніпуляції і замовляння, якими ділають наші відьми, се все засоби, що в тій або іншій сфері в ріжних обставинах і часах мусіли вживатися всею суспільністю» [9, с. 12]. Через те, що різні елементи магічних практик активно побутували в контексті сімейної та календарної об-

рядовості, народної медицини та господарської діяльності, у буденній свідомості селян сам факт володіння певними езотеричними знаннями не розглядався як тяжкий гріх.

Ставлення соціального оточення до носіїв подібних знань могло змінюватись ситуативно: залежно від того, позитивні (лікування, викликання дощу у посуху, захист від порчі чи вроків, пророцтва) чи негативні (порча, хвороба, неврожай, епідемії) явища вважали наслідком дій відьми. При цьому жінка, яку вважали відьмою (молода чи літня, заміжня чи самотня або вдова) перебувала на маргінесі соціального життя сільської громади, все ж залишалася членкою сільської спільноти: вона могла відвідувати церкву, вільно пересувалася селом, її хоронили у звичайний спосіб на сільському цвинтарі тощо. Особливий статус відьми, яку водночас остерігалися і поважали, зумовлений тим, що в умовах традиційної селянської культури, «навіть викликаючи страх та упередження, вона була життєво необхідною для добробуту та нормального функціонування сільської спільноти» [10, с. 32]. Характер її стосунків з односельцями можна характеризувати як дистанціювання: обидві сторони формально дотримувалися, сказати б, «збройного нейтралітету», проте за певних обставин їхні контакти тимчасово активізувалися, набуваючи форми відкритої агресії (найчастіше — фізичної розправи на завдану шкоду) або ж таємної угоди.

Аналіз соціального статусу відьом та їх взаємодії з соціальним оточенням в українських сільських громадах дозволяє говорити про їхню певну соціальну ізоляваність, маргінальність, закритість, на тлі загалом амбівалентного ставлення до езотеричних знань та магічних практик.

«Конотопська відьма»: сучасні втілення літературно-фольклорного образу

«Конотопська відьма» — відома сатирично-фантастична повість українського письменника Григорія Квітки-Основ'яненка, написана у 1833 р. і опублікована в 1837 р. у другій книзі «Малоросійських оповідань» письменника. За сюжетом цього літературного твору (в основі якого — мотиви слобожанського фольклору), жінка на ім'я Явдоха Зубиха була знана як відьма. Вона використовувала чари для помсти за приниження і побиття, яких зазнала під час «покарання відьом за посуху» — вона нашкодила коханню і шлюбним планам своїх кривдни-

ків. Ця повість, яку Г. Грабович вважає «чи не найкращим твором української прози раннього ХІХ ст.» [11], пережила низку театральних постановок і екранізацій, в тому числі й у незалежній Україні, а вираз «конотопська відьма» набув статусу крилатого на позначення головним чином продажною, підступною, злою, жорстокою людини [12, с. 4].

Ця легенда набула нового звучання після того, як 2 березня 2022 р. мешканці Конотопа вийшли назустріч танкам російських загарбників, намагаючись зупинити наступ на місто. Одна з жінок звернулася до окупанта російською зі словами: «Ти взагалі знаєш, де перебуваєш? Це Конотоп. Тут кожна друга жінка — відьма. У тебе завтра х*й стояти не буде» [13]. Ця погроза імпотенцією внаслідок чарів, зафіксована на аматорське відео, потрапила у медіа та миттєво поширилася мережею Інтернет.

Відвага цієї беззбройної простої жінки, яка протистояла окупантам, дуже вразила Наталію Лобач, запорізьку урбаністку та дизайнерку, яка з початку великої війни створила серію постерів про незламні міста України. Як стверджує сама художниця, першим з них якраз і було зображення російського танка з опущеним донизу дулом та написом «Конотопські відьми працюють» (іл. 1) — натяком на (сексуальну) неспроможність агресорів в результаті шкідливої магії українських жінок [14].

Конотопський епізод перегукувався з іншими реальними та напівлегендарними історіями про звичайних українських жінок у містах і селах, які проклинали представників армії агресора на смерть і всілякі нещастя на українській землі. Таким чином, образ української жінки як відьми, яка діє на шкоду ворогам, лише міцнів. Його виняткову популярність у перші місяці війни можна пояснити тією невизначеністю ситуації на фронті, яка панувала одразу після повномасштабного вторгнення. Як слушно зауважує, коментуючи цей феномен американська антропологиня-українознавиця Сара Філіпс, «Там, де війна і несправедливість, скривджені та принижені застосовують найпотужнішу зброю слабких — магію» [15].

Згадана подія у Конотопі на початку березня 2022 р. знайшла своє продовження у кіномистецтві. У серпні 2024 р. у національний кінопрокат вийшов художній фільм режисера Андрія Колесника «Конотопська відьма» (іл. 2). Виконана у жанрі «міс-

Іл. 1. Малюнок Наталії Лобач. URL: <https://www.facebook.com/natasha.lobach/posts/pfbid05KrDTPuazwTmVxQ8ZV7By8irLpx3Hj9v1btWbKNXnrRGBFd5KGUG3aRoTsMdMWal>

Іл. 2. Постер до фільму «Конотопська відьма». URL: https://kino-teatr.ua/uk/film_posters/konotopska-vdma-54940.phtml?poster_id=82794

тичний горор», стрічка вже протягом першого тижня показів збрала майже 12 млн грн. [16]. Авторі зізналися в інтерв'ю, що «на створення фільму їх надихнув образ відьми з давньоукраїнських легенд та вірувань у надзвичайні здібності українських жінок (виділення моє. — О. К.), а також реальна історія конотопчанки, що трапилася на початку повномасштабного вторгнення. Погрожуючи тим, що «в

Конотопі кожна друга — відьма», вона безстрашно кляла російського солдата, який вдерся на танку до її рідного міста» [17].

Хоча сюжет фільму не має стосунку до згаданого реального епізоду, та змальовані в ньому події розгортаються поблизу міста Конотоп у той самий час — у перші тижні збройної агресії. Головна героїня — молода вродлива жінка Олена, прадавня відьма з Конотопу, закохалась у звичайного хлопця і зреклася своїх відьомських сил заради простого людського щастя. Та коли російські загарбники захоплюють місто і жорстоко вбивають її коханого, вона вирішує помститися. Дівчина відновлює свої чаклунські здібності, звертається до темних сил Морочу і нещадно карає окупантів один по одному, насилаючи на них жаскі видіння та смерть у муках.

У стрічці є коротка згадка про повість Г. Квітки-Основ'яненка та легенди про місцевих відьом, а також лунає вже знана нині пісня «Буде тобі, враже, так, як відьма скаже» (про це — далі), таким чином зв'язуючи в один вузол фольклорні, літературні та сучасні культурні репрезентації відьмацтва в сюжеті фільму. Утім, сама головна героїня відьма Олена та її «тітка» відьма Явдоха не є ретельно пропрацьованими, цілісними і складними персонажками, їхні образи доволі еkleктичні, історії — куцї й клаптикові, а показані «магічні практики» не мають нічого спільного з українською традицією і є доволі шаблонними для цього жанру кіно.

Водночас у фільмі є кілька важливих натяків на характеристики жіночої магічної сили, зроблених наче між іншим. По-перше, відьма Олена постає як така, що здатна контролювати доступ до своєї «сили» і ефективно управляти нею: раніше вона змогла відмовитися від неї за власним бажанням, потім повернути її коли необхідно, далі використати всю її нищівну потугу, і врешті позбутися ризику саморуйнування внаслідок надуживання цієї силою. Цілковито стереотипно ключовими факторами у цьому механізмі дезактивації, активації та нейтралізації темних сил стають сильні почуття (кохання, ненависть) і особливий жіночий стан (материство), а не раціональні рішення чи вольові зусилля. По-друге, на відміну від традиційного образу відьми-самітницї, фільм представляє глядачам цілу спільноту відьом, які разом — хоч і в різних спосіб — борються з ворогами. Крім головної героїні, є її «тітка» Явдоха (най-

більш етнографічно-забарвлена дійова особа), а також привид застреленої окупантом старшої жінки, який переслідує росіян, та згвалтована дівчина, опанована жагою помсти (яку вочевидь «рекрутувала» відьма Олена, зустрівши нещасну після наруги запитанням «Помсти хочеш?»). Ці позірно вразливі жінки творять невидиму мережу, яка в містичний і дієвий спосіб приводить ворогів до смерті.

Уже в перших відгуках на фільм — чимало критики, зокрема й за поверхневність авторського трактування відьмацтва і брак етнографічного підґрунтя у цих образах. «Нема жодного занурення в історію українського відьомства, хоча ця тема лежить буквально на поверхні в нашій культурі», — дорікає одна з коментаторок [18]. Її думку поділяє інша оглядачка: «Склалося враження, що ніхто не має уявлення про українське відьомство як явище фольклорно-етнографічне та психологічне. Консультацій не потребували, надивилися голлівудських жахастиків і калькували їх. А українська демонологія неймовірно багата та багатогранна» [19]. Кінокритик Ігор Кромф ще більш категоричний, він вважає: «Проблема «Конотопської відьми» (як і всієї кінобайрактарщини) в тому, що вона не осмислює війну, а лише експлуатує меми про неї та вибудовує сюжет на основі стереотипів, які склались у цей важкий і буремний час. Фактично ця стрічка і є роздмуханою бульбашкою мему воєнних часів» [20].

Однак комерційний успіх стрічки серед українських глядачів вочевидь засвідчує запит саме на такий образ. Чи не тому одразу після виходу фільму у прокат кілька українських виробників парамілітарного одягу запропонували своїм споживачам нові лінійки під назвою «Конотопська відьма». Бренд «Авіація Галичини» в оздобленні чорно-червоних моделей використав символічні візерунки на кшталт рун, подібні до тих, які з'являлися на тілі опанованої жагою магічної помсти відьми Олени у згаданому фільмі. В описі пояснюється: «Ми створили колекцію одягу в колаборації з творцями містичного горору «Конотопська відьма» (...) Стрічка натхненна давньоукраїнськими легендами та міфами, а також неосязною силою українських жінок (виділення моє. — О. К.) (...) Ми розробили три унікальні продукти (...) з переосмисленим традиційно українським стилем. Носіть з гордістю і плекайте силу предків, що живе в кожному з нас» [21]. Бренд «М-ТАС» у рекламі

своєї футболки (іл. 3), де зображено героїню згаданого фільму, також покликається і на «традиції» регіону: «відьма звернулася до могутніх древніх сил, задля помсти окупантам за смерть чоловіка та окупацію її рідного міста. Позаду неї розміщено конотопський оберіг — спеціально створений для фільму символ. Він поєднує у собі руну «Шолом жаху», один з найсильніших символів захисту воїна, та елементи вишивки Сумського регіону, найбільш притаманні Конотопу» [22]. Вочевидь, виробники взяли до уваги популярність образу, коли пророховували потенційний комерційний успіх таких виробів.

Не буде перебільшенням стверджувати, що образ «конотопської відьми» перетворився в медіареальності на один з найбільш упізнаваних символів української боротьби з ворогом» [6].

Візуалізація жіночої надприродної сили у образотворчому мистецтві

Численні зображення, що заповнили соціальні мережі в перші місяці повномасштабного вторгнення, недвозначно представляли жінок як таких, що володіють надприродною силою. Народні вірування, традиції і практики відьмацтва зазнали радикального переосмислення і набули виразно позитивних конотацій в контексті застосування магічних засобів чи прийомів для захисту «своїх» та ураження «чужих».

Художниця Вікторія Наумова створила серію робіт, де українські міста представлено жіночими образами, які протистоять ворожій навалі. Львів, який став хабом для біженців в перші тижні вторгнення, репрезентують дві дівчини-валькірії¹. Ці богині-воїнки зі скандинавської міфології, які, за віруваннями, не лише супроводжували душі воїнів до Вальгали, але й часом вирішували долю битви, недвозначно натякають на потойбічні джерела жіночої сили. Легендарний Конотоп Вікторія Наумова представляє стилізованим і добре відомим портретом старої гуцулки Марії Кречунек «Чукутихи» авторства М. Сеньковського поруч із усміхненою молодницею з цигаркою, яка підпалює «коктейль Молотова» (іл. 4). Пояснюючи свій вибір, мисткиня каже: «Я — атеїст, я не

Іл. 3. Футболка «Конотопська відьма». URL: <https://militarist.ua/ua/catalog/clothes/tshirts-polo/casual-futbolki/m-tac-futbolka-konotopska-vidma-black/>

Іл. 4. Малюнки Вікторії Наумової. URL: <https://suspilne.media/232561-maluu-svoi-pocutta-hudoznica-z-mikolaeva-stvorila-seriu-robot-pro-mista-so-poterpaut-vid-vijni/>

¹ Їхніми реальними прототипами були мама і донька, Марина і Таня Мірзяєві, волонтерки з однойменної громадської організації, які евакуювалися з Боярки до Львова і активно включилися в забезпечення гуманітарною допомогою потерпілих по всій Україні [23].

КОНОТОП

Іл. 5. Малюнки Наталії Лещенко. URL: <https://novy.tv/ua/news/2022/04/14/zhinochi-oblychchya-vijny-hto-ye-avtorom-malyunkiv-pro-mariupol-i-chornobayivku-shho-obletily-ves-svit/>

вірою у всі ці окультні штучки. Але поіронізувати — можна. Хоча, всі ми відьми зараз. І чому Гуцулка і Конотоп? Тому що мольфари, ясновидці тощо, вся ця тематика і Конотопська відьма — це впізнавані

українські якщо не бренди, то просто відомі твори, особистості. І я їх вирішила поєднати» [23]. Таким чином у цьому творі вона свідомо артикулює наскрізну (від Карпат до Наддніпрянщини) українську традицію відьмацтва, яка оприявнюється нині як спосіб загальнонаціонального спротиву окупантам.

Малюнки нескорених міст і містечок в жіночій і дівочій подобі у виконанні Наталії Лещенко, художниці-ілюстраторки та письменниці з серії «Жіночі обличчя війни» фактично стали мемами [24; 25]. Серед них — зображення Конотопа та Чорнобаївки (іл. 5). В обох випадках маємо очевидні прикмети залучення жінками потойбічної сили — ворон на плечі (Конотоп) та череп-смерть під маскою (Чорнобаївка). Не менш промовистим є й образ містатомника Енергодара, алегоричне зображення якого передане через постать де дівчини, яка голіруч спрямовує палаючу кулю (емблематика енергії).

Тим часом Донецька обласна державна військова адміністрація використала роботу Беати Куркуль для відзначення Дня захисників і захисниць 14 жовтня 2022 р. (іл. 6). На ній зображено привид дівчини у національному строї, яка, захищаючи воїна, порухом руки зупиняє смертоносний бойовий набій чи ракету. Влітку 2022 р. інша мисткиня Наталія Музиченко візуалізувала зранену і розгнівану Україну в образі Медузи Горгони (іл. 7). На плакаті у чорночервоній графіці представлено скривавлену дівчину в українському строї та вінку, коси якої стали зміями, а суворий погляд спрямований на ворога, щоб як і в давньогрецькій легенді, перетворити російських окупантів на камінь. Промовистий підпис «Смерть ворогам України» дає цілком однозначне прочитання цього зображення.

Більше того, цей тренд вочевидь відстежив навіть штучний інтелект, який згенерував серію зображень, на яких простоволосі молоді дівчата у вишиванках у явно магічний спосіб орудують дронами чи літають на мітлах разом з ними [26].

Парадоксальним чином, в межах магічної свідомості сучасних українців, така надприродна жіноча сила може мати не просто потойбічне чи хтонічне, але навіть божественне походження. На це натякає костюм «Воїн світла» Вікторії Апанасенко, який переміг у конкурсі національних костюмів «Міс Всесвіт» під час онлайн-голосування у березні 2023 р. (іл. 8). Дівчина, яка представляла Україну, постала

в образі Архангела Михаїла — архістратиґа Божого війська, який перемагає в битві супроти нечистих сил [27]. Важливо, що сам образ святого нерозривно пов'язаний з ідеєю української державності: його зображення траплялося і на козацьких прапорах, і на прапорі легіону Українських Січових Стрільців [28]. Команда проекту свідомо обрала саме цей образ, аргументуючи: «Костюм «Воїн Світла» символізує боротьбу нашої нації з п'ятіною та оберігає, наче войовничий Архангел Михаїл, що захищає Україну з мечем. В руках у Вікторії зброя, її тіло в обладунках, водночас вона несе світло через темряву, що прийшла на наші землі з агресором» [29]. Попри те, що в такій репрезентації відбувається подвійна інверсія гендерних ролей (біблійний персонаж-чоловік постає в жіночій іпостасі, і водночас жінку представлено у ролі очільниці Господнього війська), ідея та її втілення отримують схвальні відгуки, а сам костюм здобуває перемогу.

Це фантазування на тему особливої здатності жінки бути провідницею чи втіленням надприродних сил є способом наголосити нерозривний зв'язок поміж традиційною жіночністю (адже відьмацтво — частина традиційної, хоч і альтернативної жіночої субкультури) та готовністю сучасних українок активувати і використати цей прихований «магічний ресурс» для захисту країни.

«Буде тобі, враже»: поезія та музичне відео

Вірш Людмили Горової «Буде тобі, враже, так, як відьма скаже», який вперше був опублікований у квітні 2022 р. [30], повністю наслідує жанрові ознаки фольклорних замовлянь. «Замовляння (народні діалектні назви Заговори, Заклинання, Закликання) — жанр словесного фольклору у формі ustalених висловів, речитативних, переважно віршованих, тирад, що супроводжують магічні дії, рухи їхніх виконавців — знахарів (від «знати»), відьом чи відьмаків (від давнього «відати» — знати), чарівників, ворожбитів, шептук тощо, і виражають їхнє бажання вплинути на природу, на людину і її стосунки з довкіллям у відповідному напрямку (доброму або злему)» [31, с. 164—167; 32, с. 329—331; 33]. При цьому такі «поетичні формули ґрунтуються на ритуально-магічній дії слова, яке може виконати бажання та впливати на довкілля (...) зберігають властиву міфологічній синкретичну єдність слів і священної дії» [34, с. 213].

Іл. 6. Малюнок Беати Куркуль. URL: <https://dn.gov.ua/news/privitannya-nachalnika-doneckoyi-oblasnoyi-vijskovoyi-administraciyi-pavla-kirilenka-z-dnem-zahisnikiv-i-zahisnic-ukrayini>

Іл. 7. Малюнок Наталії Музиченко. URL: <https://www.artstation.com/artwork/QnJP4I>

Іл. 8. Наталія Опанасенко у костюмі «Воїн світла». URL: <https://suspilne.media/chernihiv/415272-kostum-cernigivki-viktorii-apanasenko-voyn-svitla-stav-peremozcem-onlajn-golosuvanna-u-konkursi-kostumiv-mis-vsesvit/>

Вірш Л. Горової точно вкладається у цю дефініцію: його структура, обрана авторкою яскрава і впізнавана образна система, чітка ритміка, принцип паралелізму (як — так, скільки — стільки тощо), речитативний формат виконання безпомилково вказують на замовляння як жанр цієї поезії. Дослідниця воєнного фольклору Оксана Кузьменко звернула увагу на актуалізацію жанру замовляння з мотивом прокльону ворога-окупанта у стосунку до поетичних новотворів з війни [35]. Вона також однозначно вбачає у цьому авторському вірші ознаки традиційного замовляння: «[цей] літературного походження текст (...) побудований на фольклорному матеріалі (...) тут потужна архаїка народного замовляння «на смерть», буквально відчуваєш, як вона працює» [36].

Буде тобі, враже

*Сію тобі в очі, сію проти ночі —
Буде тобі, враже, так, як відьма скаже
Скільки в святу землю впало зерен жита,
Стільки разів буде тебе, враже, вбито.
Скільки, враже, півень вночі кукуріка,
Стільки днів у тебе доживати віка.
Богові — Боже, ворогу — вороже,
Буде тобі, враже, так, як відьма скаже.
Скільки зробиш, враже, кроків по Україні,
Стільки твого ляже роду в домовині.
Тільки на пів світу чорного пристріту.
Буде тобі, враже, так, як відьма скаже.
Писанку розпишу, люльку заколишу —
Матір твою, враже, без дітей залишу.
Батька твого, враже, смертю заспокою.
Жінку твою, враже, висушу ганьбою.
Богові — Боже, ворогу — вороже,
Буде тобі, враже, так, як відьма скаже.
Як просію горе крізь дрібненьке сито,
Станеш ти про пекло Господа просити.
Та не буде, враже, смерть твоя легкою
Та й у смерті, враже, не знайдеш спокою.
Слово моє липке, слово моє кріпке:
Буде тобі, враже, так, як мати скаже.
Буде тобі, враже, як дружина скаже.
Буде тобі, враже, як дівчина скаже.
Буде тобі, враже, як дитина скаже.
Буде тобі, враже, так, як відьма скаже.*

Сама поетка пояснює створення цього вірша-замовляння тим емоційним потрясінням, яке відчула, коли розкрилися злочини російських агресорів в Україні. Її переповнювали сильні почуття, вихід яким дав цей твір. В одному з інтерв'ю авторка розповіла про те, як народилася поезія: «Фраза «Буде тобі,

враже, так, як відьма скаже» народилася першою. Плекала вірш близько місяця, і коли він уже почав писатися, зрозуміла, що це, власне, не про відьму, а про жінку. Жінка, яка не на передовій, яка не може бачити ворога в приціл снайперської гвинтівки і повернути йому заподіяне. Навіть хотіла написати «Так, як жінка скаже», але (...) знаючи, як рашисти бояться всякої штуки язичницької, для згущення, більшої моторошності залишила «Так, як відьма скаже». Коли я виписалася, зрозуміла, що обрала форму берегового замовляння або намовляння. (...) Я — не митець, не вимальовую дуже тонку форму, не працюю довго над образами. Все інтуїтивно. (...) Чесно, я боялася, що ось ця магічна складова «Враже» відштовхне частину людей» [37; 38].

Вочевидь авторка спиралася на вже усталену фольклорну мову і «фонові» фольклорні знання, тобто ті традиційні формули, де фігурує ядерне слово «ворог-вражий». Як зазначає О. Кузьменко, «узагальнений образ «ворога» за ідейно-сисловою значущістю є найбільш усталений суб'єкт фольклорних творів історико-політичного змісту, традиційним елементом фольклорної мови (...) Архаїчна форма прикметника «вражий», що синонімічний до означень «чортівський», «диявольський», як епітет більше притаманний словнику українських історичних пісень про Руїну Січі, звідки за традицією перейшов в арсенал новітнього фольклору» [39, с. 335—337]. У такому смислового розрізі — коли ворог є еквівалентом чи синонімом диявола — відьма, парадоксальним чином, постає не як союзниця диявола, але як представниця світлих сил у боротьбі з силами темряви.

То ж не дивно, що соціальні мережі вибухнули схвальними відгуками і численними поширеннями: виявилось, що вірш у зрозумілий спосіб вербалізував почуття люті і ненависті до ворога, які переповнювали тисячі українців у той момент². З великою вірогідністю можна припустити, що популярності дала саме форма вірша: використані символи та порівняння є впізнаваними, легко декодуються і викликають дуже чіткі асоціації.

Врешті, виняткової популярності цей вірш набув завдяки новій формі — поезію дуже швидко покладали на музику. Музичне відео у виконанні гурту «Angry Kreyda» дебютувало на Youtube вже у травні 2022 р.

² Допис з віршем має понад 10 тис. поширень у мережі Facebook [30].

[40]. У підписі до відео авторки закликають: «Нас прийшли вбивати, вбивати всіх, хто живе на українській землі. Тому жінки всіх національностей та вірувань, ворожіть проти зла, що прийшло на нашу землю!» [40]. Коментуючи вірусне розповсюдження пісні в мережі Інтернет та підсумовуючи реакції користувачів, журналістка Анна Кравчук відзначає: «Чарівна мелодія і трохи моторошний текст справді нагадують якесь закляття проти російських окупантів, яким варто боятися ступати на українські землі (...) пісню вже називають магічним гімном України» [41]. Попри сильні асоціації використаних у тексті образів та мелодики з традиційними замовляннями (тобто, з архаїчною українською традицією), візуальний ряд цього відео різко дисонує з цим наповненням (іл. 9). Ані азієцька врода дівчат у відео, ані їхні чорні сукні чи атрибути магічних практик (свічки, черепи, ляльки вуду тощо), ані дії (танці у місячному світлі) жодним чином не натякають на етнографічні елементи української культури. Навряд чи українські жінки змогли б ідентифікувати себе з персонажками відео — надто чужими і штучними вони видаються.

Проте інше музичне відео (накладене на ту саму пісню) вражає справді потужними месиджами [42]. У записі взяли участь реальні жінки — воячки, бойові медиків, волонтерки та ветеранки різного віку (дівчата та зрілі жінки) у військових одностроях (іл. 10). Орудуючи вогнепальною зброєю, оперуючи дронами, перепливаючи річку на човні, варячи їжу в казані, налагоджуючи радіозв'язок та розбираючи медичну аптечку, вони водночас виконують цю пісню-замовляння. Таким чином жінки у відео наче поєднують дві позірно несумісні ролі — сучасну військову службу та архаїчні магічні практики, представляючи їх як єдине органічне ціле. Звертаючись просто в об'єктив з формулою-заклинанням «буде тобі, враже, так, як відьма скаже», ці жінки створюють сильну ілюзію, що усі їхні дії насправді є чарами, а самі вони посідають надприродну силу нищити ворога не лише за допомогою зброї, але й чарами³.

Та це музичне відео не було першим в українському інформаційному просторі, де артикульовано мотив відьми як захисниці і рятівниці воїнів. Ще у жовтні 2021 р. побачив свій інший музичний кліп «Очі

³ За два роки з часу оприлюднення відео переглянули понад 7 млн. разів [42].

Іл. 9. Стоп-кадр з музичного відео Анджі Крейда. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cdEEffF7_rU

Іл. 10. Стоп-кадр з музичного відео «Буде тобі, враже, так, як відьма скаже». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EH1qaUQnbug>

відьми», який було створено на вшанування пам'яті Яни Червоної «Відьми», Народної Героїні України та кавалерки Ордена Б. Хмельницького. Вона загинула 2 квітня 2019 року на Донбасі, виконуючи бойове завдання в складі окремого штурмового батальйону «Донбас Україна» [43].

Очі відьми

Очі відьми, мов зорі, (2)
 Її чорні очі, ніби роси прозорі.
 Наче морок безодні, (2)
 Як той лід холодні, її очі бездонні.
 Уночі осінній віє вітер,
 На болоті сич старий кричить.
 А вранці на покоси вибігає боса
 Та розпускає коси,
 Росою змиває сльози з очей.
 Очі відьми, мов зорі, (2)
 Її гіркі сльози, ніби роси прозорі.
 Серед хащі могила, (2)
 Там згубили люди, кого відьма любила.
 Уночі осінній віє вітер,
 На болоті сич старий кричить.
 А вранці на покоси та вибігає боса,
 Росою мие коси,
 До лісу квіти носить...

Іл. 11. Стоп-кадр з музичного відео «Очі відьми». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tummOtSX6Kk>

Іл. 12. Сторінки з календаря «Так, як відьма скаже». URL: <https://www.5.ua/dv/fotogalereja/282988>

Характерно, що ця композиція вперше побачила світ у виконанні гурту «Вій» ще у 1994 році [44], однак тоді вона не набула значної популярності. У самому тексті немає прямих вказівок на війну, зброю чи будь-що мілітарне. Однак саме у контексті російсько-української війни тема відьми як тої, хто здатна захищати своїх і карати чужих, набула цілком нового звучання. Нові смисли добре відображає візуальний ряд відеоролика. У кадрі — жінки у традиційному українському вбранні виконують різні магичні дії: нашіптують замовляння, готують з

трав і попелу чарівне зілля, вишивають, розсипають мак чи сіль, обкурюють оселю тощо (іл. 11). Ті самі жінки — тепер уже у військовому однострої, одязі парамедикинь чи волонтерок — зупиняють кровотечу у пораненого, пересівають борошно, пришивають шеврон «Бойові відьми» або розписують військовий шолом як артоб'єкт.

Все відбувається на тлі (всередині або поруч) традиційної сільської хати (за винятком епізоду, де простоволоса жінка у сорочці стоїть по пояс у ставку з лататтям), в оточенні вишитих рушників та інших предметів селянського побуту, що недвозначно сигналізує про зв'язок з українською традицією. Містичний ефект посилюють тварини, які раз-по-раз з'являються у кадрі: чорний кіт, чорний пес, кінь та великий павук. Войовничий настрій відьом недвозначно засвідчує різна вогнепальна зброя, яку жінки впевнено тримають в руках. Інверсія гендерних ролей відбувається не лише через опанування жінками військової справи — її підсилює сюжет, у якому одна з жінок постає у ролі коваля і воїна: вона власноруч виковує шаблю і впевнено розмахує нею у повітрі, виводячи магичні символи. У цьому музичному відео простежується та сама ідея органічного поєднання традиційних езотеричних жіночих знань та практик (відьмацтва) з сучасними мілітарними ролями жінок (військовослужбовиць, бойових медикінь і волонтерок), що сукупно творять потужну синергію особливої жіночої сили, яка захищає своїх і несе смерть ворогам.

Протягом 2022 року образ відьми набрав щораз більшої популярності у середовищі жінок, безпосередньо пов'язаних з військом. В липні 2022 р. з ініціативи знаної волонтерки Дани Ярової було реалізовано ще один арт-проект, який візуалізував цю ідею у календарі «Так, як відьма скаже» [45], що мав добродійну мету — збір коштів на підтримку ЗСУ [46]. У фотосесії взяли участь реальні волонтерки, які постали в образах чарівниць (іл. 12). Створені стилістами та візажистами образи доволі сексуалізовані та еkleктичні, вони лише частково містять впізнавані елементи української культури (вишиванки, вінки, рушники тощо). Брак автентичності, утім, не завадив календарю стати винятково успішним проектом. Водночас низка виробників масового одягу створили футболки з дизайном за мотивами вірша: зображення жінок в елементах традиційного українського одягу з підписом «Буде тобі, враже, так, як

Іл. 13. Шеврони (патчі) «Бойові відьми». URL: мережа Internet

відьма скаже». Упродовж 2022 року образ відьми стійко набував позитивних конотацій у суспільному дискурсі України.

«Бойова відьма» як нова жіноча ідентичність на фронті

Образ «бойової відьми» — жінки, яка посідає надприродну силу і здатна дати відсіч ворогу за допомогою чаклунства — виявився досить популярним серед жінок, наближених до фронту (військовослужбовиць, бойових медиків і волонтерок, щільно пов'язаних з бойовими підрозділами). Свідченням такої популярності став шеврон «Українські бойові відьми», дизайн якого розробив Андрій Єрмоленко (доступний у різних варіантах виконання) [47]. Світлини, на яких можна помітити такий шеврон прикріпленим до військових одностроїв чи наплічників жінок, з'явилися у мережі вже влітку 2022 р.

Деякі підрозділи розробили і використовували шеврони «Бойові відьми» власного дизайну. Так,

на шевроні 54-ої ОМБр зображено силует молодої оголеної жінки з розпущеним волоссям верхи на мітлі. Подібний за дизайном шеврон з жіночим силуетом у капелюсі верхи на мітлі використовують і волонтерки з Благодійного Фонду «Українські бойові відьми», який діє у Полтаві (іл. 13). Досить особливий шеврон «ЗСП Відьми бойові» використовують бойові медики 93-ої ОМБр «Холодний Яр». Одна з них, Олена Гергель, інструкторка з такмеду з 2014 р., пояснила зображення на шевроні, який отримала у подарунок від його авторки: «Мітла, веретено та ключ — базовий інструментарій відьми. Мітла для чистки та оборони. Ключ відкриває та дає відповіді. Веретено для впливу на час. І ще там маленький вовчий слід. Це особистий розпис людини, яка робила ці патчі» [48].

На позір могло б здатися, що використання таких шевронів — не більше, ніж модний тренд. Однак самі жінки, які їх носять, сприймають це сер-

йозно — як маркер своїх надприродних здібностей. Оксана Беляк, яка служить з літа 2022 року у військах зв'язку, пояснює: «Це не про хайп чи моду. Це навіть не про вибір. Завжди вважала себе трохи відьмою. Від слова «відати». Вважаю, що це одна з наших жіночих якостей, бо ми наділені природною інтуїцією, багатозадачністю, вмінням відчувати людей, внутрішнім баченням. А в умовах війни відьма — це як характерник жіночого роду. І якщо серед чоловіків (козаків-воїнів) характерників були одиниці, то жінок, які усвідомлюють, плакають, та розвивають такі «дари» природи є набагато більше. Мабуть тому обираємо відьомські патчі та позивні. Мій, до речі — «Трутка» [49].

Такі «відьми» щиро вірять у те, що є носіями особливої сили, яку здатні використати для захисту своїх і на шкоду ворогу. Віра у магічну силу, якою вони наділені, спирається на українську оказіонально-обрядову традицію й глибинно — на індоевропейську міфологію, що у сукупності проявляються через фольклорні демонологічні уявлення, що стали частиною сучасних міських легенд чи родинних історій. Анастасія Бріас «Руна», колишня бойова медикіння, нині волонтерка в КП «Госпітальєри Дніпра», поділилася своїм баченням: «Я справді вірю в старих українських відунок і характерників (...) Я вважаю, що в крові деяких українок тече дуже велика сила, вони можливо самі про неї не здогадуються. Ніхто називає її магічною, але вона може зрушити гори, врятувати словами, захистити обіймами і вилікувати рани, які не лікують медикаменти. Оце ця справжня відьомська сила. І багато таких жінок зараз або стали волонтерами, або воюють на фронті. Їхня сила рухає ними. Як і рухала мною» [50].

Подібні погляди висловлює й Олена Гергель, інструкторка з тактичної медицини: «Відьмами ми були до повномаштабки (...) Відьми це в принципі те, в що віриш. Коли віриш, що маєш певну силу, практикуєш, виконуєш ритуали. (...) Але в першу чергу це саме про силу, яка є всередині» [48].

Часом ті, хто вважає себе «бойовими відьмами», покликаються на певну родинну історію, успадковані здібності, що є лише іншим способом заявити про тяглість жіночої традиції відьмацтва та її «природність». Ветеранка Аліна Сарнацька розповіла про свою загиблу посестру-бійчиню: «Я знала одну жінку, яка (...) називала себе відьмою. Вона казала що в

неї баба була відьмою (виділення моє. — О. К.) в селі (...) Вважала що в неї є особлива удача. Малювала свою [вогнепальну] зброю в колір листя як всі, але казала, що в неї є «талант» і тому її малюнок буде покращувати стрільбу. Це вважала що може дієво проклясти, але не використовує це. Вона мала позивний Відьма» [51]. Ірина Коваленко, бойова медикіння і волонтерка з позивним Відьма, яка була однією з героїнь музичного відео «Буде тобі враже», також пояснює свої виняткові здібності та вибір псевдоніму тяглістю родинної жіночої традиції: «Я просто маю дуже сильну інтуїцію (...) Я вмію зливати віск, як це робила моя бабуся (виділення моє. — О. К.). Я знаюся на травах. Я роблю таїсмани, їх мабуть краще назвати оберегами. В мене є хлопчина, який кує ножі, і я ті ножі освячую кров'ю, і даю своїм хлопцям (бойовим побратимам) — вони ними користуються, не знімають з себе» [52].

Важливо, що самі «бойові відьми» визнають вплив традиційної, професійної та поп-культур на вибір такої ідентичності: «З дитинства образ жінки-відунки, жінки, яка має силу спілкуватись з природою, тваринами, керувати погодою якось був нерозривним для мене з образом українки. Можливо через казки, оповідання. А потім в школі улюблений серіал «всі жінки відьми», ще пізніше через особливістю їсти і не поправлятися завжди з мене жартували, що я відьма. Тож будучи на війні ще з 18-го року і побачивши напис «бойова відьма» для мене все склалося, як пазл. Мені потрібен був цей шеврон. І досі його ношу, не знімаючи» [53]. Інша додає: «Думаю, це пов'язано з [віршем] «Буде тобі враже, так, як відьма скаже». Це був один кліп і пісня, які теж набули популярності під час війни на тему українських жінок відьом «Очі відьми». Як присвята нашій посестрі, яка загинула Яні Червоній, в якій якраз був позивний Відьма (...) Сильний жіночий образ. Якраз для війни» [48].

Чи не найбільш впізнаваною і медійною з «бойових відьом» є Ольга Бігарь, офіцерка ЗСУ і командирка мінометної батареї 241-ї окремої бригади 204 батальйону ТРО, яка гордо носить позивний «Бахмутська Відьма». У своїх численних інтерв'ю жінка відмовляється докладно пояснювати причини такого вибору до завершення війни, однак стверджує, що цей позивний обрала свідомо, бо «може запалити небо» [54; 55].

Так виглядає, що жінки, які щільно пов'язані з військом, докорінно переглянули традиційні негативно забарвлені уявлення про відьмацтво (як джерело шкоди і загрози), наповнили цей образ новими смислами (захисниці-рятівниці) та прийняли ідентичність відьми у цілковито позитивному ключі — як додаткове потужне джерело власної жіночої сили. При цьому їхня готовність відкрито розповісти про своє «відьмацтво» та факт маркування свого статусу «відьми» за допомогою шевронів свідчить, що цю свою ідентичність вони не лише не приховують, але й сприймають цілком позитивно і вірогідно очікують такого ж ставлення від свого оточення (бойових побратимів та посестер).

Нормалізація «бойових відьом» не в останню чергу відбувалася і завдяки фактичному толеруванню (чи навіть певному схваленню) такої жіночої ідентичності у війську, не лише серед побратимів, які розраховують на «магічний захист», але й з боку командирів. Так, екс-головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний зробив і оприлюднив світлину з двома «бойовими відьмами» Дар'єю Борисенко та Мальвою Кржанівською, щоб привітати українців з Днем Державного Прапора України 23 серпня 2023 року [56] (іл. 14). Високий статус і надзвичайна популярність головнокомандувача (який і сам вже став легендою і об'єктом фольклоризації) вочевидь посилюють позитивні конотації в образі «бойової відьми».

Антропоморфні ляльки: захисні та небезпечні

Окремим елементом переформатованої та переосмисленої традиції стали полотняні ляльки-мотанки та інші саморобні антропоморфні фігурки, які набули великої популярності та нових значень в контексті війни. Переконавання, що спеціально створені і в особливий спосіб замовлені ляльки-мотанки захищають і рятують вояків від смерті, полону чи важкого поранення, поширене серед військовослужбовців та серед близьких до фронту жінок, які вважають, що вони наділені особливою магічною силою.

При цьому в межах української традиції така специфічна функція ляльок не була домінантною. О. Найден, який досліджував традиції творення та використання ляльок в українській домодерній народній культурі, вважає, що «саморобні ігрові ляльки з тканини (...) були невід'ємною частиною дитячого побуту в Україні протягом багатьох минулих століть» [57, с. 139]. Водночас, аналізуючи констру-

Іл. 14. Генерал Залужний з «бойовими відьмами». URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/zaluzhnyj-razom-z-vijskovimi-privitav-ukrajintsiv-z-dnem-prapora-foto-dnja-951297.html>

цію та іконографію вузлових ляльок Наддніпрянщини (що їх нині зазвичай називають «мотанками»), він дійшов висновку про перевагу у них обрядових функцій над ігровими, про що свідчать насамперед наявність хреста на обличчі (солярний знак) та спосіб створення (шляхом зв'язування і накручування без допомоги голки) [57, с. 150].

Важливо, що такі «ляльки» були частиною жіночої субкультури — їх виготовляли жінки для дівчаток, відтак вони почасти використовувалися як обереги для жінок після заміжжя [58, с. 85]. Серед основних функцій вузлових ляльок О. Найден також вказує на функцію заступництва на основі вірувань про втілення у ляльку душі предка [57, с. 179]. Водночас, аналізуючи поширенні вірування інших народів світу про те, що в ляльку втілюються душі померлих предків, дослідник вважає, що їхню «силу» творець ляльки може спрямувати як на добро (захист, успіх тощо), так і на зло (хворобу, невдачу, шкоду тощо) [57, с. 129].

Як відомо, у різних народів світу поширенні вірування про те, що в ляльку втілюються душі померлих (предків), силу яких автор ляльки може застосувати деструктивно [57, с. 129]. На відміну від мотанки (вузлової ляльки), антропоморфна фігурка з тканини, воску, хліба та інших матеріалів, яка уособлює певну людину, може бути створена та викорис-

Іл. 15. Ляльки-мотанки, призначені для захисників. URL: <https://boryslavrada.gov.ua/post/2023/124611>

Іл. 16. Стоп-кадр відеоінтерв'ю з бійцем 72 ОМБр ім. Чорних Запорозжців у Донецькій обл., липень 2023 р. URL: Телеканал «Прямий»

тана для чаклунських дій, спрямованих на завдання шкоди певній особі (каліцтво, хвороба, смерть тощо). Спеціальні маніпуляції з лялькою (зокрема, проштрикування) у супроводі заговору чи прокляття є одним з різновидів симпатичної магії, тобто магії подібності — подібне викликає подібне. Такі практики свого часу були притаманні й українській культурі. Зокрема, про традиції чаклунства за допомогою саморобних людиноподібних ляльок на Гуцульщині писав В. Гнатюк [59, с. 213—214].

У сучасній Україні ляльки-мотанки набули надзвичайної популярності, їх позиціонують як автентичний елемент традиційної культури. При цьому дослідниця народної іграшки Л. Герус вказує на «надмірне захоплення сучасних майстринь магією ляльки», виготовляючи на замовлення чи на продаж ляльок,

які мали б покращувати здоров'я, сприяти добробуту або бізнесу чи зміцнювати сім'ю [60, с. 213]. Поширені, хоч і необґрунтовані традицією, вірування про виняткову магічну силу ляльки-мотанки особливо активізувались під час війни, коли чимало людей опинилося у невизначених і загрозливих обставинах, шукаючи хоч якогось захисту.

Створення ляльок-мотанок як оберегів для військовослужбовців набуло справді масового характеру (іл. 15). Не лише самодіяльні майстрині, але й діти долучаються до таких заходів, вірячи в силу захисту власноруч виготовлених оберегів. Наприклад, Наталія Загребельна з Черкас спричинилася до створення понад 2 тис. таких талісманів, «заряджених на перемогу і на захист»: їх вкладають у кишені військових одностроїв, які виготовляють на місцевому підприємстві [61]. Про масштаб розповсюдження явища недвозначно свідчить і те, що на Національній освітній інтернет-платформі «Всеосвіта» розміщено кілька десятків методичних та дидактичних матеріалів і розробок для вчителів з виготовлення ляльок-мотанок з учнями в школах [62]. Інтернет рясніє повідомленнями про майстер-класи та волонтерські ініціативи зі створення ляльок-мотанок як оберегів для захисників. Ці практики набули поширення ще задовго до повномасштабного вторгнення, то ж не дивно, що явище вже потрапило у поле уваги дослідників [7].

Віра у дієвість і захисну силу мотанки поширена й серед пов'язаних із військом жінок, які прийняли ідентичність «бойової відьми». Згадана інструкторка з такмеду Олена Гергель засвідчила: «Я зробила дуже багато мотанок для військових і для друзів. І вважаю, що вони оберігають. І це не просто мотанки, у кожній ж щось особливе. Це може бути конюшинка з 4-ма листочками, чи фартушок з вишивкою саме обереговою. Писанки, коли я їх розписую для певної людини, то теж вкладаю в них обереговий сенс. У мене теж є обереги, які робили для мене. Я читаю карти. Коли мені щось треба, то я роблю ритуали. Це дуже обережні ритуали, бо головне не нашкодити і не зруйнувати баланс» [48].

Що про мотанки думають самі користувачі (бійці та бійчині) та наскільки активно використовують їх як обереги, потребує додаткового дослідження. Однак через велику кількість виготовлених і надісланих на фронт мотанок є підстави говорити про певний запит на ці вироби, а отже — їхню популярність

у середовищі військовослужбовців. Наприклад, мотанку можна помітити прикріпленою ззовні до бронжилета бійця на передовій, який розповідав тележурналістам про свій бойовий досвід (іл. 16). Про інтерес до мотанок серед вояків часто згадують волонтерки, які виготовляють мотанки [7].

Тому не дивно, що нова пісня «Мотанка» на основі вірша Людмили Горової (написаного ще у травні 2022 р., на мелодію Євгена Соколова) у виконанні Руслана Горового, знаного українського журналіста, режисера-документаліста, письменника і музиканта, вже за два тижні після оприлюднення на Youtube збрала понад 64 тисячі переглядів [63]. У цій пісні лялька-мотанка постає як амбівалентний магічний артефакт, у якому поєднано потужний позитивний заряд (мотив захисту-порятунку воїна перед реальними загрозами поранення, полону, смерті) з явним деструктивним посилом (мотив покарання ворогів і позбавлення їх сили).

Мотанка

*Схрещуються долі, сходяться нитками,
Вузлики на пілці сталися руками.
Мотанка маленька в тебе під бинтами —
Я тобі сьогодні буду замість мами.
Мотанка маленька у твоїй долоні —
Я тебе не кину, виведу з полонів.
Виведу з пожежі, винесу з підвалу,
Зупиню-замовлю звірову навалу.
Затулю їм вуха, засліплю їм очі,
Запалю заграви в полі серед ночі —
Хай зміїне кодро корчиться й німіє,
Бо на тебе й погляд звести не посміє.
Я не просто лялька, в'язана зі споду:
Сила в мені б'ється від усього роду.
Хто мене намовив — знається на слові,
Сила в кожній нитці від її любові.
Схрещуються долі, в'яжуть павутину.
Я тебе врятую. Я тебе не кину [64].*

У цьому відео спостерігається парадоксальна подвійна інверсія гендерних ролей, адже виконавець-чоловік (в образі відьмака-мольфара), двічі перебирає на себе жіночі ролі: промовляючи «жіночий» текст (в пісні є рядки, які чітко вказують саме на жіночий характер замовляння), власноруч виготовляє ляльку, що традиційно належить до суто жіночих занять (іл. 17).

Образ мотанки вочевидь має особливий смисл для авторки вірша Людмили Горової — саме його ви-

Іл. 17. Стоп-кадр з музичного відео «Мотанка». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sFkkRemOeVM>

Іл. 18. Автор обкладинки Олексій Чебикін. URL: <https://tatysho-publisher.com.ua/p/siyu-tobi-v-ochi-y2oh3qyki>

користано в оформленні обкладинки збірки її поезій «Сію тобі в очі» [65]. На ній — стилізоване графічне зображення українки-Богородиці (іл. 18): багаторука дівка у вінку і національному строї міцно тримає немовля та автомат. Цей збірний образ українки знеосіблений: замість рис обличчя — характерні для мотанок перехрещені лінії, що лише підкреслюють ідею універсальності такої жіночої ролі опікунки-воїнки.

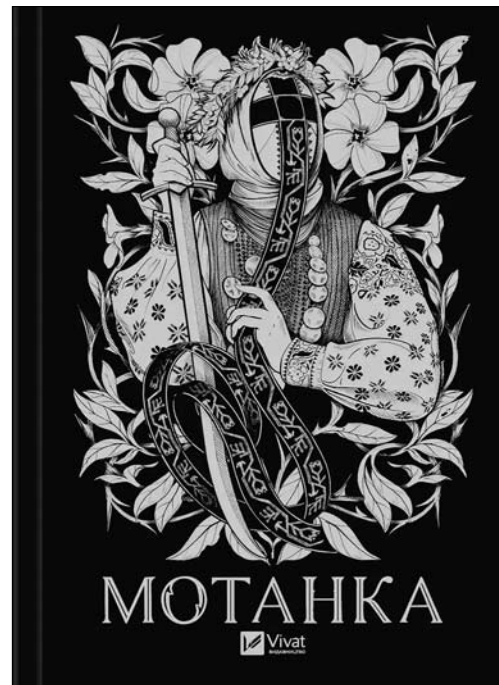
Хоча лялька-мотанку сприймають насамперед як захисний оберіг, та, парадоксальним чином, її захист мислиться як проактивний — як дієва самооборона, яка засадничо небезпечна для потенційного нападника. Образ такої войовничої мотанки — озброєної шаблею — раз-по-раз зринає у різних контекстах, від дизайну одягу до оформлення обкладинки книжки.

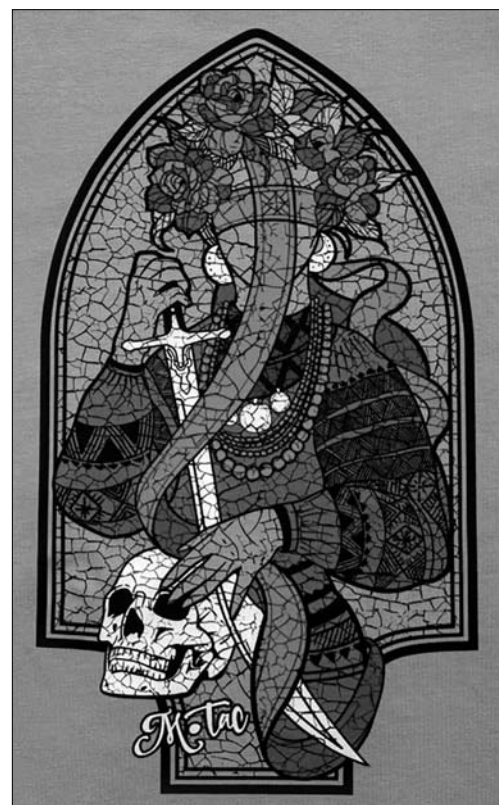
Іл. 19. Фрагмент футболки та патчу «Конотопська відьма» від бренду «М-ТАС». URL: <https://militarist.ua/ua/>

Ринок знову підхоплює цей тренд. Антропоморфні безликі фігурки з соломи, візуально подібні до мотанки, які глядачі могли помітити лиховісно розвішаними на дереві у згаданому вище фільмі «Конотопська відьма» (де, за сюжетом, вони мали сигналізувати про неминучу смерть окупантів), були детально відтворені у тематичній футболці «Конотопська відьма» від бренду «М-ТАС». Така ж фігурка втілена у шевроні з цієї ж серії, який цей виробник пропонує воякам (у рекламі виробу його показано прикріпленим до військового однострою або наплічника) (іл. 19).

З іншого боку — жіноча постать з характерним ликом мотанки, у вишитій сорочці та вінку поперек

Іл. 20. Авторка обкладинки Інна Делієва. URL: <https://vivat.com.ua/product/motanka/>

Іл. 21. Фрагмент футболки «Мотанка» від бренду «М-ТАС». URL: <https://militarist.ua/ua/catalog/clothes/tshirts-polo/casual-futbolki/m-tac-futbolka-motanka-tan/>

у якій йдеться про жіночий досвід проживання війни [66] (іл. 20). При цьому у передмові до книжки упорядниці Олена Рибка покликається на думку етнографині, яка стверджує: «Навіть якщо нинішній образ мотанки є сконструйованим на основі інформації про народних ляльок, то головне не те, чим він (не) був колись, а чим він є *тепер*. Сучасний фольклор, міська легенда, прадавній символ, потужний оберіг — для кожного мотанка набуває різного значення». Подібна ж яскрава і загрозлива мотанка із шаблею та черепом оздоблює ще одну футболку від бренду «М-ТАС» (іл. 21).

Попри те, що в традиційній культурі шкідливу магію завжди сприймали з осудом, як великий гріх (хоч і практикували таємно), в умовах російсько-української війни це табу також було почасти переглянуте. Мар'яна Почтар, дружина військовослужбовця і волонтерка з міста Гостомеля, започаткувала оригінальний авторський арт-проект: вона власноруч виготовляє полотняні ляльки «орки-вуду» з трофейних російських одностроїв [67]. Навесні 2023 року її тематичний сайт пропонував 77 різних типів орків-вуду у доволі натуралістичному виконанні. До серпня 2024 року пропозиція скоротилася до 3 варіантів у доволі стриманому дизайні⁴.

Первісно кожна лялька була задумана як унікальна: у ляльок були підкреслено різноманітні і дуже натуралістично виконано каліцтва (надірвані або відірвані кінцівки, закривавлені голови, вивернуті кишки, поранення у тулуб тощо) (іл. 22). Згодом «криваві» сліди та «відкриті рани» зникли, натомість залишилися лише охайно забинтовані поранення [68]. З промовних світлин зрозуміло, що ляльку можна підвісити на зашморг або встромляти в неї голки, що вочевидь запозичено з практики симпатичної магії вуду, які в умовах глобалізації стали відомі далеко за межами ареалу свого первісного побутування в країнах Латинської Америки. Маніпуляції з лялькою вуду-орк власне засновані

⁴ Завдяки онлайн продажу ці вироби доступні по всьому світу, а отримані кошти авторка витрачає на закупівлю необхідних для військових речей, парафіну для виготовлення свічок, інші потреби бійців. У березні 2023 р. одна така лялька-вуду коштували \$45, за півтора роки ціна зросла до \$67, що вочевидь більше розраховано на потенційних покупців за межами України. Готову ляльку загортають у чорні сміттєві пакети та додають етикетку із написом «Русский военный корабль».

Іл. 22. Зразки ляльок орки-вуду від Мар'яни Почтар. URL: <https://voodoo-orcs.com/>

на магії подібності: завдаючи певної шкоди полотняній ляльці, так само віддалено прагнуть нашкодити якомусь російському воякові, з чиєї форми її було виготовлено.

Немає достатніх підстав вважати, що реальна практика створення і використання «шкідливих» ляльок набула поширення серед громадян України в контексті цієї війни. Однак те, що вони вигулькнули в одному з емоційно найпотужніших епізодів вже згаданої художньої кінострічки «Конотопська відьма» (2024), свідчить про посилення саме таких лиховійсних смислів. В одній зі сцен полотняні та солом'яні антропоморфні фігурки показано розвішаними на деревах поруч з рештками мерт-

вих російських загарбників як чаклунські атрибути, що сигналізували ще живим окупантам про їх неминучу смерть. Автори фільму також нагадують глядач(к)ам про руйнівний заряд антропоморфних ляльок, який може бути спрямований на ворога. Таким чином, у сучасному контексті війни традиція саморобних вузлових (та інших антропоморфних) ляльок відновлюється (через масове зацікавлення цим явищем), однак наповнюється новими смислами. Їх виготовлення вийшло за межі сім'ї і набуло суспільного значення, хоча ключовими дієвицями у створенні «мотанок» залишаються насамперед жінки. Функціональне призначення «мотанок» також суттєво змінилося: оберегова функція спрямована вже не на дітей-дівчаток, а на військовослужбовців (вірогідно, обох статей), яких вона призначена захистити від смерті, полону, важкого поранення чи інших небезпек на фронті.

Висновки. Дослідження простежує, як традиційно негативний образ відьми та уявлення про шкідливість її занять були переосмислені у контексті російсько-української війни та набули виразних позитивних конотацій. В сучасному публічному дискурсі сформувалося сприйняття відьмацтва як специфічно жіночого ресурсу, що його українські жінки можуть використати як захист для своїх чи зброю проти ворога. Упередження та дистанціювання, притаманні ставленню до відьми у традиційному українському селі, змінилися прихильністю та зацікавленням; відкритість та гордість прийшли на зміну таємничості й маргінальності; звична ізольованість відьом змінилася трендом до формування спільноти. Синкретизм образу «бойової відьми» проявляється у переплетенні позірно несумісних елементів — найбільш архаїчних (дохристиянських) магічних уявлень і жіночих практик, з одного боку, і найбільш радикальних проявів емансипованої жіночності — військовослужбовиць, бойових медичок та мілітарних волонтерок, з іншого. При цьому традиційно таємні езотеричні знання та заняття сприймаються радше як унікальна форма гендерно-забарвленої питомо жіночої сили, яку українки можуть активувати і використати у захисті країни від агресора.

Активізація магічного мислення є доволі очікуваною реакцією суспільства в умовах війни: опинившись перед лицем екзистенційної загрози, загальної невизначеності, непередбачуваності розвитку

подій, браку реальних ресурсів та втрати контролю над обставинами, людина чи спільнота прагне знайти якісь альтернативні способи опанувати ситуацію та впливати на перебіг подій. Популярність образу «бойової відьми» та магічних «мотанок» власне є проявом такого зумовленого кризою магічного мислення. Соціальні психологи розглядають це крізь призму культурно-детермінованих механізмів психологічної адаптації та пристосування: залучення у деякі магічні практики може мати психотерапевтичний ефект, допомагає впоратися зі стресом, страхом та тривогою [69]. Схоже, саме цей аспект образу «бойової відьми» — тієї, хто має доступ до невичерпного джерела сили і може її контролювати, спрямовуючи на захист своїх та на шкоду чужим — приваблює жінок, які зазнають найвищих фізичних та емоційних навантажень та наражаються на найбільший ризик в умовах війни (воячок, бойових медичок та пов'язаних з фронтом волонтерок). Віра у цей (нехай навіть уявний) додатковий ресурс допомагає їм впоратися з надзвичайними випробуваннями. При цьому особливий статус «бойової відьми» додає певного символічного капіталу жінкам, позиціонуючи їх як носійок особливого — недоступного для інших, але цінного і бажаного — знання. Окрім іншого, цей статус може впливати на їхні стосунки з соціальним оточенням, хоча цей аспект потребує подальшого вивчення. Водночас — виснажене війною українське суспільство також потребує підживлення віри у власну спроможність вистояти у цій екзистенційній битві. У пошуку внутрішніх резервів життєстійкості українці й українки звертаються до традиції, переосмислюючи та адаптуючи її таким чином, щоб вона відповідала на гострий запит сьогодення — була джерелом сили, яка дієва настільки, наскільки потужною є віра в неї.

1. Kis O. A Militant Woman: Some Trends in Public Discourse on Women's Roles in the Ukrainian Society in Wartime. *The Ukrainian Quarterly. The Journal of Ukrainian and International Affairs*. 2024. № 2. P. 34—40.
2. Галайчук В. *Українська міфологія*. Харків: КСД, 2016. 288 с.
3. Кривенко А. Образ відьми у купальських повір'ях волонтерок. *Народознавчі зошити*. 2015. № 2. С. 463—475.
4. Ягело С.П. *Жіночі персонажі у демонологічній прозі українців Карпат*. Автореферат дис. ... кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.07 «Фоль-

- клористика». Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 20 с.
5. Кісь О. *Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX — початку XX ст.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.
 6. Бабенко В.С. Концепція мас-медійного образу «конотопська відьма» в контексті російсько-української війни. *Кримський міжнародний форум: філологія та журналістика*: зб. матер. Київ; Львів; Торунь: LihaPres, 2022. С. 8—11.
 7. Стахурська-Козоріз А.В. Лялька-мотанка як оберіг для українського воїна. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2018. Вип. 92. № 10. С. 350—360.
 8. *Етимологічний словник української мови*: в 7 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1982. 630 с.
 9. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Вип. 1—3. Київ, 1927. С. 9—44.
 10. Гуревич А.Я. Ведьма в деревне и перед судом (народная и ученая традиции в понимании магии). *Языки культуры и проблемы переводимости*. Отв. ред. Б.А. Успенский. Москва: Наука, 1987. С. 12—46.
 11. Грабович Г. *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. Київ: Основи, 1997. С. 418—431.
 12. Венжинович Н. Відображення негативних якостей людини в українській фразеологічній картині світу. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Філологія*. 2009. Вип. 21. С. 3—7.
 13. «Це Конотоп, тут кожна друга жінка — відьма». *Youtube*. 02.03.2022. URL: <https://www.youtube.com/shorts/ReFs9zR89b8> (дата звернення 20.10.2024).
 14. Зеленко Л. Опір Запоріжжя: екскурсії, постери та новини з «рускава дна». *Ukrainer*. 29.09.2022. URL: <https://www.ukrainer.net/opir-zaporizhzhia/> (дата звернення 20.10.2024).
 15. Phillips S.D., Asher S. Ukrainian Super Folk Heroes of the War: New Cast of Characters Unites Ukraine. *The Ryder Magazine*. April-May 2022. P. 44—48. URL: <https://online.flippingbook.com/view/545428464/4/> (дата звернення 20.10.2024).
 16. «Конотопська відьма» за перший вікенд прокату зібрала майже 12 млн гривень. *Волинські новини*. 30.08.2024. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/konotopska-vidma-za-pershyy-vikend-prokату-zibrala-mayzhe-12-mln-hryven> (дата звернення 20.10.2024).
 17. «Фільм про помсту: FILM.UA розпочав зйомки фільму жахів «Конотопська відьма». *Film.UA Новини*. 24.11.2023. URL: <https://film.ua/uk/news/2704> (дата звернення 20.10.2024).
 18. Герасим'юк Є. Огляд фільму «Конотопська відьма». Серіальна естетика на великому екрані. *Стрічка*. 28. 08. 2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BcEuQdAFnW0> (дата звернення 20.10.2024).
 19. Школьна О. «Конотопська відьма». *Facebook*. 22.08.2024. URL: <https://www.facebook.com/olenka.zmiuthka/posts/pfbid0Uu9ZSkMFKvFdKG5QLjh5YSPERMkFUnYY4c5FdNsPCjJQtckLPiVqkC2jrmQ3JnNEI> (дата звернення 20.10.2024).
 20. Кромф І. «Конотопська відьма»: як з хорошого мему зробити погане кіно. *Лівий берег. LB.ua*. 25.08.2024. URL: https://lb.ua/culture/2024/08/25/630990_konotopska_vidma_yak_z_horoshogo.html (дата звернення 20.10.2024).
 21. Колекція «Конотопська відьма». *Aviatsiya Halychyny*. URL: <https://www.aviatsiyahalychyny.com/collections/konotopska-vidma/> (дата звернення 20.10.2024).
 22. ТМ Мілітарист. *Facebook*. 28.09.2024. URL: <https://www.facebook.com/100064536678726/posts/970517225109491/?ridid=SubpGzmfTm4lrRxd> (дата звернення 20.10.2024).
 23. Бобков Д., Савицька М. «Малюю свої почуття»: художниця з Миколаєва створила серію робіт про міста, що потерпають від війни. *Суспільне Миколаїв*. 25.04.2022. URL: <https://suspinne.media/232561-maluu-svoi-pocutta-hudoznica-z-mikolaeva-stvorila-seriu-robit-pro-mista-so-poterpaut-vid-vijni/> (дата звернення 20.10.2024).
 24. «Від Чорнобаївки до Конотопської відьми: українська художниця ілюструє спротив українців російській орді». *Аргумент*. 02.04.2022. URL: <https://argumentua.com/reportazh/v-d-chornoba-vki-do-konotopsko-v-dmi-ukra-nska-khudozhnitsya-lyustru-sprotiv-ukrants-v-ro> (дата звернення 20.10.2024).
 25. «Жіночі обличчя війни: хто є автором малюнків про Маріуполь і Чорнобаївку, що облетіли весь світ». *Новий канал*. 14.04.2022. URL: <https://novy.tv/ua/news/2022/04/14/zhinochi-oblychchya-vijny-hto-ye-avtorom-malyunkiv-pro-mariupol-i-chornobayivku-shho-obletily-ves-svit/> (дата звернення 20.10.2024).
 26. Тотальний спротив. *Facebook*. 18.01.2024. URL: <https://www.facebook.com/TotalnijSprotyv/posts/pfbid02fiZFaS ZiLsGg42QahtyuijddqftmoHYmkqvLTcZpcck3uCthtje Hw36hMPhYZHrYI> (дата звернення 20.10.2024).
 27. Рекун К. Костюм чернігівки Вікторії Апанасенко «Воїн світла» став переможцем онлайн-голосування у конкурсі костюмів «Міс Всесвіт». *Суспільне Чернігів*. 15.03.2023. URL: <https://suspinne.media/chernihiv/415272-kostum-cernigivki-viktorii-apanasenko-voin-svitla-stav-peremozcem-onlajn-golosuvanna-u-konkursi-kostumiv-mis-vsесvit/> (дата звернення 20.10.2024).
 28. Гай-Нижник П. Під яким прапором здобувалася й існувала українська державність. *Павло Гай-Нижник: особистий сайт*. (Б. д.) URL: <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014doc.prapor.php> (дата звернення 20.10.2024).
 29. Miss Universe Ukraine. *Facebook*. 21.12.2022. URL: <https://www.facebook.com/MissUniverseUkraine/posts/pfbid07o1U7AQeWrCmZjXXPD8w4NWBElHSRSV3q3MBvgDjFu1S2cPTG2ZPCGclGazvcGc65l> (дата звернення 20.10.2024).

30. Горова Людмила (Liudmila Gorova). *Facebook*. 21.04.2022. URL: <https://www.facebook.com/LiudmylaHorova/posts/pfbid02Mvaag86X4pLee8DaypjVhGhfv5guxMbGbqf9Y1VAbofckXhh55UtstodVtRueDgPl> (дата звернення 20.10.2024).
31. *Українська фольклористика. Словник-довідник*. За ред. М. Чернопиского. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007.
32. *Українська фольклористична енциклопедія*. Гол. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2019.
33. Остроушко О.А. *Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь*: автореф. дис. Дніпропетровськ, 2002. 22 с.
34. Кузьменко О. *Замовляння. Мала енциклопедія українського народознавства*. За ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. С. 213—215.
35. Kuzmenko O. Russians in the Ukrainian Folklore from the 20th and Early 21st Centuries: The Dynamics of the Images and Contexts. *Tautosakos darbai*. 2022. № 64. Рр. 15—56. DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.22.64.01>
36. Кузьменко О. Український військовий фольклор. Оксана Кузьменко про війни у творчості народу. *Zaxid.net*. 19.02.2023. URL: https://zaxid.net/ukrayinskiy_voenniy_folklor_n1558254 (дата звернення 20.10.2024).
37. Горячко К. «Вірші — моя терапія», — поетка Людмила Горова про війну, творчість і чому її так бояться росіяни. *Український кризовий медіа-центр*. 08.08.2022. URL: <https://uacrisis.org/uk/poetka-gorova> (дата звернення 20.10.2024).
38. «Вірші, як терапія: авторка «Буде тобі, враже» про створення свого хіта». *РБК Україна*. 25.08.2022. URL: <https://www.rbc.ua/uk/styler/stihi-terapiya-avtor-bude-tobi-vrazhe-sozdani-1661434759.html> (дата звернення 20.10.2024).
39. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018.
40. Анджі Крейда. *Враже (офіційний виднограй)*. *Youtube*. 23.05.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cdEEffF7_rU (дата звернення 20.10.2024).
41. Кравчук А. Пісня-заклинання «Враже» Енджі Крейди стала магичним гімном України. *Oboz.UA*. 28.06.2022. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/show/lite/pisnya-zaklinannya-vrazhe-zavorozhila-merezhu-ii-pazvali-shedevrom-ta-zbroeyu-ukraini.htm> (дата звернення 20.10.2024).
42. Буде тобі враже так, як відьма скаже. Фонд Ігоря Черненка. *Youtube*. 23.10.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EH1qaUQnbug> (дата звернення 20.10.2024).
43. Ягич В. Очі відьми. *Youtube*. 13.10.202. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tummOtSX6Kk> (дата звернення 20.10.2024).
44. Добрий-Вечір Д. Очі відьми. *Наше: тексти пісень*. (Б. д.). URL: <https://nashe.com.ua/song/1272> (дата звернення 20.10.2024).
45. «Так, як відьма скаже»: українські волонтерки знялися для календаря. *5 канал*. 21.07.2022. URL: <https://www.5.ua/dv/fotogalereja/282988> (дата звернення 20.10.2024).
46. Українська Л. *Facebook*. 18.07.2022. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0kftzb5vhF2GRHZ4vy6GRXJxpL3CzokZA3ivXhRw1RjZwtpAzmePeNPuZ2GNy7frbl&id=100001125320614 (дата звернення 20.10.2024).
47. Мележик Т. Морські коники, дракони та бобри: що означають шеврони українських військових. *ТСН*. 09.09.2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/feniksi-drakoni-ta-borsuki-scho-oznachayut-shevroni-ukrayinskih-viyskovih-2154070.html> (дата звернення 20.10.2024).
48. Особисте листування О. Кісь з Оленою Гергель у Facebook Messenger. 21 липня 2024 р.
49. Особисте листування О. Кісь з Оксаною Беляк у Facebook Messenger. 22 липня 2024 р.
50. Особисте листування О. Кісь з Анастасією Бріас у Facebook Messenger. 17 березня 2023 р.
51. Особисте листування О. Кісь з Аліною Сарнацькою у Facebook Messenger. 3—24 серпня 2024.
52. Особисте розмова О. Кісь з Іриною Коваленко у Facebook Messenger (аудіозапис). 21 липня 2024
53. Особисте листування О. Кісь з Софією Артемчук у Facebook Messenger. 17 березня 2023 р.
54. Бахмутська Відьма. Наталія Мосейчук — Ольга Бігарь. Інтерв'ю. *Youtube*. 13.02.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_EVxyQJflmY (дата звернення 20.10.2024).
55. Голос Америки Українською. *Facebook*. 08.03.2024. <https://www.facebook.com/watch/?v=24257278609-67262> (дата звернення 20.10.2024).
56. Гасюк Д. Залужний з бойовими відьмами привітав Українців. *Главком*. 23.08.2023. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/zaluzhniy-razom-z-viyskovimi-privitav-ukrajintiv-z-dnem-prapora-foto-dnja-951297.html> (дата звернення 20.10.2024).
57. Найден О. *Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості*. Київ: АртЕк, 1999.
58. Грушевський М. [М. Г.]. *Дитячі забави та гри усяки. Зібрани по Чыгырынщини Кывиской губернии*. Киев, 1904. 55 с.
59. Гнатюк В. *Людські фігурки з воску. Записки НТШ*. Т. СХХVIII. Львів, 1919. С. 212—216.
60. Герус Л. Українська лялька в народному одязі: історичний досвід і сучасна практика. *Народознавчі зошити*. 2018. № 1. С. 206—214.
61. Соколан Н. Оберіг від ворожих куль: у Черкасах майстриня створює ляльки-мотанки для захисників. *Супільне Черкаси*. 04.02.2023. URL: <https://suspilne>.

- media/cherkasy/371479-oberig-vid-vorozih-kul-u-cerkasah-majstrina-stvorue-lalki-motanki-dla-zahisnikiv/ (дата звернення 20.10.2024).
62. Всеосвіта. Національна освітня платформа. URL: <https://vseosvita.ua/>
63. Горовий Р. Мотанка. *Youtube*. 16.08.2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sFkkRemOeVM> (дата звернення 20.10.2024).
64. «Пишуться про таке лиш погані вірші...» *Майдан*. 25.05.2022. URL: <http://maydan.drohobych.net/?p=123160> (дата звернення 20.10.2024).
65. Горова Л. *Сію тобі в очі*. Київ: ТаТиШо, 2022. 112 с. URL: <https://tatysho-publisher.com.ua/p/siyu-tobi-v-ochi-y2oh3cyki> (дата звернення 20.10.2024).
66. *Мотанка*. Упоряд. Олена Рибка. Харків: Vivat, 2024. 304 с.
67. *WooDoo OrCs*. URL: <https://voodoo-orcs.com/> (дата звернення 20.10.2024).
68. «У Гостомелі з трофейної російської форми волонтери шиють ляльки-вуду та збирають гроші на ЗСУ». *Твоє місто*. 14.03.2023. URL: https://tvoemisto.tv/news/u_gostomeli_z_trofeynoi_rosiyskoi_formy_volonter_y_shyyut_lyalkyvudu_ta_zbyrayut_groshi_na_zsu_145196.html (дата звернення 20.10.2024).
69. Saliba J.A. (1994). Magical Thinking in Contemporary Western Societies. A psychological View. In: F. Laplantine, J.-B. Martin. *Le Défi magique* (Vol. 1 (1), pp. 249—263). Presses universitaires de Lyon.
- (1982). *Etymological Dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevskia, K. (1927). From the primitive economy. A few remarks on the means of female household magic in connection with the oldest forms of female economy. *Primitive society and its relics in Ukraine* (Issue 1—3, pp. 9—44). Kyiv [in Ukrainian].
- Gurievich, A., & Uspenskii, B. (Ed.). (1987). The witch in the village and before the court (folk and scholarly traditions in understanding magic). In: B. Uspenskii. *Languages of culture and problems of translatability* (Pp. 12—46). Moscow: Nauka [in Russian].
- Grabowicz, G. (1997). *To the history of Ukrainian literature: Studies, essays, polemics*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Venzhynovuch, N. (2009). Reflection of Negative Human Qualities in the Ukrainian Phraseological Picture of the World. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series: Philology*, 21, 3—7 [in Ukrainian].
- «This is Konotop, every second woman here is a witch». *Youtube*. 02.03.2022. Retrieved from: <https://www.youtube.com/shorts/ReFs9zR89b8> (Last accessed 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Zelenko, L. Zaporizhzhia's resistance: excursions, posters and news from the «russian bottom». *Ukrainer*. 29.09.2022. Retrieved from: <https://www.ukrainer.net/opir-zaporizhzhia/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Phillips, S.D., & Asher, S. (2022, april-may). Ukrainian Super Folk Heroes of the War: New Cast of Characters Unites Ukraine. *The Ryder Magazine* (Pp. 44—48). Retrieved from: <https://online.flippingbook.com/view/545428464/4/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «The Witch of Konotop gained almost UAH 12 million in its first weekend of release». *Volynski novyny*. 30.08.2024. Retrieved from: <https://www.volynnews.com/news/all/konotopska-vidma-za-pershyy-vikend-prokatu-zibralamayzhe-12-mln-hryven> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «A movie about revenge: FILM.UA starts shooting horror movie «Witch of Konotop». *Film.UA. Новини*. 24.11.2023. Retrieved from: <https://film.ua/uk/news/2704> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Herasymiuk, Y. A review of the movie «Witch of Konotop». Serial aesthetics on the big screen. *Strichka*. 28.08.2024. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=BcEuQdAFnW0> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Shkolna, O. «Witch of Konotop». *Facebook*. 22.08.2024. Retrieved from: <https://www.facebook.com/olenka.zmiuthka/posts/pfbid0Uu9ZSkMFKvFdKG5QLjh5YSPERMkFUuYY4c5FdNsPGjJQtckLPiVqkC2jrmQ3JnNEI> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Kromf, I. «Witch of Konotop»: How to turn a good meme into a bad movie. *Left bank — LB.ua*. 25.08.2024. Retrieved from: https://lb.ua/culture/2024/08/25/630990_konotopska_vidma_yak_z_horoshogo.html (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].

REFERENCES

Kis, O. (2024). A Militant Woman: Some Trends in Public Discourse on Women's Roles in the Ukrainian Society in Wartime. *The Ukrainian Quarterly. The Journal of Ukrainian and International Affairs*, 2, 34—40

Halaichuk, V. (2016). *The Ukrainian Mythology*. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].

Kryvenko, A. (2015). The Image of the Witch in Volyn' Kupala Rites. *The Ethnology Notebooks*, 2, 463—475 [in Ukrainian].

Yahoo, S. (2018). *Female Characters in the Demonological Prose of Ukrainians of the Carpathians*. Thesis of dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences with specialization 10.01.07 «Folklore Studies». Lviv [in Ukrainian].

Kis, O. (2012). *Women in traditional Ukrainian culture of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries*. Lviv: The Ethnology Institute [in Ukrainian].

Babenko, V. (2022). The Concept of the Media Image of the «Konotop Witch» in the Context of the Russian-Ukrainian War. In *Crimean International Forum: Philology and Journalism* (Pp. 8—11). Kyiv; Lviv; Torun: Liha-Pres [in Ukrainian]

Sakhurska-Kozorih, A. (2018). A motanka doll as a talisman for a Ukrainian soldier. *Literature and Culture of Polissya. Series: Historical Studies*, 92 (10), 350—360 [in Ukrainian].

- «Witch of Konotop» Collection. *Aviatsiya Halychyny*. Retrieved from: <https://www.aviatsiyahalychyny.com/collections/konotopska-vidma/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- TM Militarist. *Facebook*. 28.09.2024. Retrieved from: <https://www.facebook.com/100064536678726/posts/970517225109491/?rdid=SubpGzmfTm4lrRxd> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Bobkov, D., & Savytska, M. «Drawing my feelings»: an artist from Mykolaiv has created a series of works about cities suffering from war. *Suspilne Mykolaiv*. 25.04.2022. Retrieved from: <https://suspilne.media/232561-maluu-svoi-pocutta-hudoznica-z-mikolaeva-stvorila-seriu-robit-pro-mistaso-poterpaut-vid-vijni/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «From Chornobaivka to the Witch of Konotop: Ukrainian artist illustrates Ukrainian resistance to the Russian horde». *Argument*. 02.04.2022. Retrieved from: <https://argumentua.com/reportazh/v-d-chornoba-vki-do-konotopsko-v-dmi-ukra-nska-khudozhnitsya-lyustru-sprotiv-ukra-nts-v-ro> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «Women's faces of war: who authored the drawings about Mariupol and Chornobaivka that have spread all over the world?» *Novyi kanal*. 14.04.2022. Retrieved from: <https://novy.tv/ua/news/2022/04/14/zhinochi-oblychchya-vijnyhto-ye-avtorom-malyunkiv-pro-mariupol-i-chornobayivku-shho-obletily-ves-svit/> (дата звернення 20.10.2024).
- Total Resistance. *Facebook*. 18.01.2024. Retrieved from: <https://www.facebook.com/TotalnijSprotyv/posts/pfbid02fiZFaSZiLsGg42QahtyuijqdqftmoHYmkqvLTcZpck3uCh-tjeHw36hMPhYZHrYl> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Rekun, K. «The Warrior of Light» costume by Victoria Aranasenko from Chernihiv won the online voting in the Miss Universe costume contest. *Suspilne Chernihiv*. 15.03.2023. Retrieved from: <https://suspilne.media/chernihiv/415272-kostum-cernigivki-viktorii-aranasenko-voin-svitla-stav-peremozcem-onlajn-golosuvanna-u-konkursi-kostumiv-misvsesvit/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Hay-Nyzhnyk, P. Under what flag was Ukrainian statehood was achieved and existed. *Pavlo Hay-Nyzhnyk: personal web-site*. Retrieved from: <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014doc.prapor.php> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Miss Universe Ukraine. *Facebook*. 21.12.2022. Retrieved from: <https://www.facebook.com/MissUniverseUkraine/posts/pfbid07o1U7AQeWrCmZjXXPD8w4NWBE1HSRS-V3q3MBvgDjFu1S2cPTG2ZPGcLgazvcGc65l> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Gorova, Liudmyla (Liudmila Gorova). *Facebook*. 21.04.2022. Retrieved from: <https://www.facebook.com/Liudmyla-Gorova/posts/pfbid02Mvaag86X4pLee8DayjVhGh-fv5guxMbGbqf9Y1VAbofckXhh55UtstodVtRueDgPl> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Chornoporskyi, M. (Ed.). (2007). *Ukrainian Folklore Studies: Reference dictionary*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
- Skrupnyk, H. (Ed.). (2019). *Українська фольклористична енциклопедія*. Kyiv: Ryskyi Institute of Art, Folklore and Ethnology Studies [in Ukrainian].
- Ostroushko, O. (2002). *Semantic and syntactic structure of the texts of Ukrainian spells*. Thesis of dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences with specialization 10.02.01 «Ukrainian Language». Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O., & Pavliuk, S. (Ed.). (2007). Spells. In: Pavliuk, S. *Small encyclopedia of Ukrainian ethnography* (Pp. 213—215). Lviv: The Ethnology Institute [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2022). Russians in the Ukrainian Folklore from the 20th and Early 21st Centuries: The Dynamics of the Images and Contexts. *Tautosakos darbai*, 64, 15—56. DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.22.64.01>
- Kuzmenko, O. Ukrainian war folklore. Oksana Kuzmenko about wars in the popular arts. *Zaxid.net*. 19.02.2023. Retrieved from: https://zaxid.net/ukrayinskiy_voyenniy_folklor_n1558254 (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Horiachko, K. «Poems are my therapy» — poet Lyudmyla Horova on war, creativity and why Russians are so afraid of her. *Ukrainian Crisis Media Center*. 08.08.2022. Retrieved from: <https://uacrisis.org/uk/poetka-gorova> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «Poetry as Therapy: The Author of «Enemy will get» on the Creation of Her Hit Poem». *РБК Україна*. 25.08.2022. Retrieved from: <https://www.rbc.ua/ukr/styler/stihi-terapiya-avtor-bude-tobi-vrazhe-sozdanii-1661434759.html> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *The Dramatic Being of Man in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the Period of the First and Second World Wars)*. Lviv: The Ethnology Institute [in Ukrainian].
- Angy, Kreyda. Enemy (official video). *Youtube*. 23.05.2022. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=cdE-EffF7_rU (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Kravchuk, A. The song «Enemy» by Angy Kreyda became a magic anthem of Ukraine. *Oboz.UA*. 28.06.2022. Retrieved from: <https://news.obozrevatel.com/ukr/show/lite/pisnya-zaklinannya-vrazhe-zavorozhila-merezhu-ii-nazvali-shedevrom-ta-zbroeyu-ukraini.htm> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Enemy will get all the witch has said. Ihor Chernenko Foundation. *Youtube*. 23.10.2022. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=EH1qaUQnbug> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Yahych, V. Witch's Eyes. *Youtube*. 13.10.202. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=tummOtSX6Kk> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Dobryi-Vechir, D. Witch's Eyes. *Nashe: teksty pisen*. Retrieved from: <https://nashe.com.ua/song/1272> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «All the witch has said»: Ukrainian volunteers started for a calendar. *5 kanal*. 21.07.2022. Retrieved from: <https://www.5.ua/dv/fotogalereja/282988> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].

- Ukrainska, L. *Facebook*. 18.07.2022. Retrieved from: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0kfztb5vhF2GRHZ4vy6GRXJxpL3CzokZA3ivXhRw1RjZwtPzmePeNPuZ2GNy7frbl&id=100001125320614 (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Melezhyk, T. Seahorses, dragons, and beavers: what Ukrainian military chevrons mean. *TSN*. 09.09.2022. Retrieved from: <https://tsn.ua/ukrayina/feniksi-drakoni-ta-borsuki-scho-oznachayut-shevroni-ukrayinskih-viyskovih-2154070.html> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- (2024, July 21). *Personal correspondence between Oksana Kis and Olena Herhel in the Facebook Messenger* [in Ukrainian].
- (2024, July 22). *Personal correspondence between Oksana Kis and Oksana Bieliak in the Facebook Messenger* [in Ukrainian].
- (2023, March 17). *Personal correspondence between Oksana Kis and Анастасією Біас in the Facebook Messenger* [in Ukrainian].
- (2024, August 3—24). *Personal correspondence between Oksana Kis and Аліною Сарнацькою in the Facebook Messenger* [in Ukrainian].
- (2024, July 21). *Personal conversation between Oksana Kis and Іриною Коваленко in the Facebook Messenger (аудіозапис)* [in Ukrainian].
- (2023, March 17). *Personal correspondence between Oksana Kis and Софією Артемчук in the Facebook Messenger* [in Ukrainian].
- The Witch of Bakhmut. Natalia Museychuk — Olha Bihar. Interview. *Youtube*. 13.02.2023. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=_EVxyQJflmY (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Voice of America in Ukrainian. *Facebook*. 08.03.2024. Retrieved from: <https://www.facebook.com/watch/?v=2425-727860967262> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Hasiuk, D. Zaluzhnyi with combat witches greeted Ukrainians. *Главком*. 23.08.2023. Retrieved from: <https://glavcom.ua/country/incidents/zaluzhniy-razom-z-vijskovimi-privitav-ukrajintsiv-z-dnem-prapora-foto-dnja-951297.html> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Naden, O. (1999). *Ukrainian folk toy. History. Semantics. Figurative originality. Functional features*. Kyiv: Artek [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M. [M. H]. (1904). *Children's toys and various games. Recorded in the Chyhyryn area of Kyiv province*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hnatiuk, V. (1919). Human figurines made of wax. *Notes by the Shevchenko Scientific Society* (Vol. CXXVIII, pp. 212—216) [in Ukrainian].
- Herus, L. (2018). Ukrainian dolls in folk costumes: historical experience and contemporary practice. *The Ethnology Notebooks*, 1, 206—214 [in Ukrainian].
- Sokolan, N. A talisman against enemy bullets: in Cherkasy, a craftswoman creates motanka dolls for defenders. *Suspilne Cherkasy*. 04.02.2023. Retrieved from: <https://suspilne.media/cherkasy/371479-oberig-vid-vorozih-kul-u-cerkasah-majstrina-stvorue-lalki-motanki-dla-zahisnikiv/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Vseosvita. *National Education Platform*. Retrieved from: <https://vseosvita.ua/> [in Ukrainian].
- Horovyi, R. Motanka. *Youtube*. 16.08.2024. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=sFkkRemOeVM> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- «Only bad poems are written about such things...» *Maydan*. 25.05.2022. Retrieved from: <http://maydan.drohobych.net/?p=123160> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Horova, L. (2022). *Sawing in your eyes*. Kyiv: Tatysho. Retrieved from: <https://tatysho-publisher.com.ua/p/siyutobi-v-ochi-y2oh3yky> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Рубка, О. (Ed.). (2024). *Motanka*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- WooDoo Orcs. Retrieved from: <https://voodoo-orcs.com/> (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian and English].
- «In Gostomel, volunteers make voodoo dolls out of trophy Russian uniforms and raise money for the Armed Forces». *Tvoje misto*. 14.03.2023. Retrieved from: https://tvoemisto.tv/news/u_gostomeli_z_trofeynoi_rosiyskoi_formy_volonteriy_shyuyut_lyalkyvudu_ta_zbyrayut_groshi_na_zsu_145196.html (дата звернення 20.10.2024) [in Ukrainian].
- Saliba, J.A., Laplantine, F., & Martin, J.-B. (Eds.). (1994). *Magical Thinking in Contemporary Western Societies. A Psychological View*. In: F. Laplantine, J.-B. Martin. *Le Defi magique* (Vol. 1, pp. 249—263). Presses universitaires de Lyon.